

Тарнавська Наталія

ПРОФІЛАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИХОВАТЕЛЯ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ В ПОДОЛАННІ СОЦІАЛЬНОЇ НЕВПЕВНЕНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У сучасному українському суспільстві в ситуації політичної кризи формується прагнення до політичних і соціальних змін, демократичних перетворень. Активна більшість українців намагається відкинути пострадянські політичні й ідеологічні цінності. На часі розгортається пошук і долучення до загальноєвропейських цінностей – соціальних і політичних. Мова йде перш за все про еволюційний перехід, коли повага до волі більшості поєднується з правом кожного члена суспільства і окремих меншин (соціальних, етнічних тощо) захищати свої інтереси, виражати свою волю. Нетерпимість, ворожість у стосунках антагонізм між людьми, що розділяє суспільство, поступово зникає. Перед людьми відкриваються нові можливості домовлятися між собою, знаходити компроміси, бути соціально активними, впливати на владу, будувати соціальні інститути, громадянське суспільство. З розвитком громадянського суспільства відбувається консолідація суспільних сил на базі нових цінностей, ідеології. Цей період не є одноразовим актом, а процесом довготривалим, що торкається різних соціальних сфер і соціальних інститутів. Рушійними силами прогресивних змін та формування нових цінностей виступає інтелектуальна еліта, реформаторські налаштована частина суспільства, діячі економіки, культури, освіти. Саме освітня ланка, зокрема дошкільна освіта, формує в майбутнього покоління базові цінності.

Сучасні науково-методичні пошуки в системі дошкільної освіти орієнтовані на створення такої розвивальної системи особистісного зростання дитини дошкільного віку, що давала б можливість успішно адаптуватися до соціуму, вирішувати складні питання життєдіяльності, життєтворчості, досягати індивідуальних і суспільних цілей. Часто ці завдання науковці і практики трансформують у хибне русло та намагаються пришвидшити події,

прагнуть раннього дорослішання, випереджувального навчання дітей. С. Ладивір, І. Карабаєва порівнюють життя людини із будинком "поверхи – роки життя, кожен поверх – основа для іншого... Не треба намагатися бігти поверхом вище. Усьому свій час. Слід використати можливості цього поверху"¹. Саме в дошкільному дитинстві має відбуватися максимальне розгортання психічних процесів, збагачення ціннісних якостей особистості, для розвитку яких цей вік є сприятливим. Натомість педагогічні помилки спричиняють зменшення активності дитячої особистості, зникнення природної потреби приймати рішення, розмірковувати, аналізувати, переконувати.

З'являються внутрішні комплекси та страхи не виправдати сподівань дорослого, зароджуються сумніви, зникає віра у власні сили. Соціальна невпевненість дітей дошкільного віку – доволі поширене явище, ознакою якого є своєрідна поведінка, зумовлена тривогою, страхом, збентеженням перед необхідністю виявити самостійність, наважитися на контакт з оточуючими. Цей процес супроводжується розгубленістю, стійким бажанням "сховатися" від проблем, бути непомітним. Дитина втрачає внутрішній спокій, рівновагу та рішучість. Дошкільник засвоює соціальні ролі в найближчому оточенні, під впливом якого він перебуває та яке наслідує, отримує схвалення за одні вчинки та неприйняття, або покарання за інші. Результат соціалізації дитини визначається засвоєнням соціальних норм і цінностей у процесі взаємодії з іншими людьми. Однак така взаємодія не може відбуватися без мотиву аффіліації. Мюррей у 1938 році описав мотив потреби у аффіліації: «Налагоджувати дружні стосунки, відчувати емоційну близькість, радіти іншим людям, жити разом з ними, співробітничати та спілкуватися. Любити. Приєднуватися до груп...»². Під аффіліацією (контактом, приєднанням, спілкуванням) розуміють певне коло соціальних взаємодій, що мають повсякденний характер і у той же час фундаментальний зміст, який полягає у спілкуванні з іншими людьми (незнайомими, малознайомими), довготривалість контактів що приносять задоволення, захоплюють, взаємозбагачують.

¹ Карабаєва І., Ладивір С. Особливості розвитку уяви у дітей / І. Карабаєва, С. Ладивір. – К. : Вид-во «Шкільний світ», 2008. – 130 с.

² Хеккхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2-х томах /Х. Хеккхаузен. – М. : Просвещение, 1986. – Т. 1. – 408 с. ; Т. 2. – 398 с.

Аффіліація має завершуватися встановленням дружніх стосунків, симпатією партнерів у спілкуванні. При встановленні контактів співрозмовники налаштовані позитивно, якщо мають надію на порозуміння, гарне ставлення до себе, задоволення від присутності поруч із собою саме цього партнера. Негативне налаштування на взаємодію пов'язане зі страхом бути неприйнятним, відторгненим. Ці мотиваційні очікування формуються на основі узагальнення попереднього досвіду спілкування з іншими людьми. Для дитини дошкільного віку входження в соціум відбувається у родині. В. Дружинін зазначає: «Соціалізація дітей у всі часи та у всіх народів була єдиною специфічною функцією родини, усі інші були додатковими і змінювалися протягом віків»³. Мотивація аффіліації пов'язана у першу чергу з емоційно-психологічною близькістю, що у взаємостосунках характеризується широким спектром переживань в інтегрованому вигляді. Психологічна близькість негативно корелює з взаємодією, яка базується на домінуванні, підкоренні, жорсткій регламентації: чим авторитарнішими є стосунки в родині, тим меншою є психологічна близькість між батьками і дитиною. Емоційна близькість, або віддаленість у сполученні «батько – матір – дитина» визначає не тільки вагомість тих чи інших родинних стосунків, а й спроможність дитини дошкільного віку успішно перейти до розширеного кола соціальних контактів.

Сценарій соціалізації дитини визначається культурою, яка притаманна родині, природженими життєвими ресурсами особистості (задатками, темпераментом, анатомо-фізіологічними особливостями, соціальними ресурсами), а також в яких системах соціальних стосунків відбувається взаємодія дитини з дорослими, і набуває вирішального значення у формуванні соціально – рольового та комунікативного потенціалу. Життєві ресурси є важливим структурним елементом життєдіяльності особистості, що визначають стратегічні та актуальні можливості розвитку⁴. У психологічній науці тривалий час точилися дискусії щодо того, чим визначається поведінка особистості зовнішніми впливами або спадковими. Значно продуктивнішою виявилася науково-

³ Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – С. 30.

⁴ Єрмаков І. Г. Життєвий проект особистості: від теорії до практики: Практико-орієнтований посібник / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – Київ : "Освіта України", 2007. – С. 107.

психологічна позиція дослідників, які наголошували на взаємодії вище згаданих процесів. Згідно з принципами матеріалістичної діалектики у детермінації поведінки людини зовнішні впливи опосередковуються внутрішніми умовами. У процесі професійної діяльності вихователі дошкільних навчальних закладів соціальну невпевненість дошкільника пов'язують, як правило, із спадковими чинниками. При цьому не враховується, що кожний спадковий чинник діятиме по-різному залежно від створених умов, наявного середовища. Твердження про спадковість поведінки чи діяльності з боку педагогів є некоректними, оскільки задатки, які розуміють як анатомо-морфологічні особливості мозку й нервової системи, безпосередньо не впливають на поведінку. Вони пов'язані зі здібностями та покладені в основу їх розвитку. А самі здібності є результатом розвитку. Отже, у взаємодії вихователя з соціально-невпевненою дитиною можна простежити тенденції навішування ярликів: «Це він такий від народження. Сором'язливість не дає можливості йому повноцінно спілкуватися з іншими. Таких дітей неможливо змінити, краще залишити їх у спокої, невпевнена у собі дитина не може бути активною у діяльності, здобувати високі результати» тощо. Розкриття, формування, розвиток життєвих ресурсів соціально невпевненої дитини-дошкільника великою мірою залежить від педагогічної культури батьків та професіоналізму вихователя дошкільного навчального закладу. Основною концепцією профілактичної роботи педагога виступає комплексний підхід до дитини дошкільного віку з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей її розвитку. В індивідуальному підході можна виділити (М. Боришевський) два аспекти: психологічний та педагогічний. Психологічний полягає у визнанні та встановленні неповторної особистості кожного вихованця, його ставлення до оточуючих та самого себе, суб'єктивного сприймання зовнішніх впливів та реагування на них⁵.

Індивідуальна неповторність дитини виявляється в її психофізіологічних особливостях (силі, рухливості, врівноваженості нервових процесів, швидкості реагування тощо); в особливостях відчуттів і сприймання, уваги, мислення, пам'яті,

⁵ Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: Навч. посіб. / Під ред. С. І. Яковенка, Н. Ю. Максимової, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. – К.: ПАЛИВОДА, 2006. – 260 с.

вольової та емоційної сфер, розумової працездатності; в особливостях самосвідомості (самооцінки, рівня домагань, самоконтролю), пізнавальних та особистих інтересів, акцентуацій, спрямованості мотиваційної сфери. Досить важливою є проблема врахування психічних станів особистості, адже процес профілактики, базується, власно кажучи, на трансляванні психічних станів від вихователя вихованцю і навпаки, при цьому важливим є вміння фахівця створювати у дитини психічні стани відповідно до ситуації, що виникає або запланована вихователем. Педагогічний же аспект репродукується у доборі таких форм і методів впливу на дитину, які б максимально відповідали психічним станам та переживанням у відповідний момент і тим самим справляли б найкращий профілактичний ефект. На загал вихователі дошкільних навчальних закладів багато приділяють уваги організації різних форм роботи з соціально невпевненими дітьми, працюють над забезпеченням належного різноманіття методичних засобів. Це є позитивною практикою, але існує інша проблема. Розглядаючи досвід роботи вихователів із соціально невпевненими дітьми, можна зауважити, що індивідуальний підхід до вихованців часто є формальним, а якщо його й намагаються застосувати, то він не поєднується з особистісним підходом. Відмінність, на наш погляд, особистісного і індивідуального підходу полягає у створенні спеціальних умов для самовизначення і саморозвитку особистості, оскільки без власного бажання дитини неможливо здійснювати профілактичний вплив. Наголосимо, що особистісний підхід не передбачає розподіл дітей на рівні розвитку, або будь-яку іншу селекцію, що в кінцевій реалізації призводить до штучної диференціації, розгляду особистості лише за діагностованими показниками, що можуть бути тимчасовими, або проміжними. Важливою складовою профілактичного впливу є рух до більшої особистої свободи дитини, високого ступеня регуляції поведінки, меншої залежності від зовнішніх стандартів, канонів. Висновки сучасних психологічних досліджень підтверджують, що здійснення профілактики, взагалі людської взаємодії, мають успіх у тому разі, якщо з достатньою повнотою враховують їхню психологічну природу, спираються на іманентні, внутрішні, суттєві закономірності перебігу взаємин.

Саме в побудові діалогічного виховання бачили зміст профілактичного впливу Я. Корчак, О. Лурія, Б. Поршнєв, К. Юнг.

Суттєвою характеристикою діалогічного виховання виступає рівність психологічної позиції вихователя і вихованця, в якій педагог визначає право активної ролі дитини в процесі стосунків. На думку К. Ушинського, не можна допомогти вихованцю без його активної позиції та особистих зусиль⁶. З іншого боку, рівність вихователя і дитини в діалогічному спілкуванні полягає в рівності взаємовпливів. Я. Корчак стверджував, що вихователь, контролюючи навчання, формуючи дітей, сам зрілий і сформований, піддається впливу середовища, оточення і вихованців. Готовність визнати двосторонній, взаємний характер ефекту взаємовпливу є необхідною умовою побудови профілактичного контакту, що спирається на життєві ресурси педагога і дитини. Вихователь дошкільного навчального закладу у взаємодії з дитиною має враховувати, що складові життєвих ресурсів, життєвого потенціалу розвиваються за власними принципами і відіграють значну роль у формуванні соціальних контактів. Їх реалізація вимагає від соціально-невпевнених дітей значних зусиль. Раціонально організований з боку дорослих процес розвитку життєвих ресурсів дає можливість розширення життєвого потенціалу особистості, зростання потенційних можливостей, що, у свою чергу, стимулює розвиток ресурсів. Ортега і Гассета писали: «Життя по суті справи – драма, тому що потрібна шалена боротьба з речами, обставинами і, навіть, власним темпераментом для того, щоб ми досягли того, чим ми є «в проєкті».

Кожен дошкільник, який занурюється в систему суспільних зв'язків та відносин, стає активним учасником процесу взаємодії і творцем своєї власної долі. Реалізація цього призначення не відбувається автоматично, а залежить від активності самої дитини та вдалого психолого-педагогічного супроводу педагога. Визначимо основні показники соціальної невпевненості дітей дошкільного віку на основі загальної класифікації І. Беха⁷:

На вербальному рівні:

- дуже тихе, невиразне мовлення, з тривалими паузами, багаторазовим повторюванням окремих слів, або, навпаки, занадто голосне, на високих тонах, швидко та плутане мовлення;
- надзвичайно мало розповідає, або взагалі нічого не говорить

⁶ Ушинский К. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. – С.-Петербург, 1891. – 444 с.

⁷ Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. -К.: Либідь, 2008. – С. 711.

(слова не витягнеш).

На невербальному рівні:

- знижена моторна активність, незначна, або відсутня жестикуляція, дитина намагається не привертати до себе уваги;
- плаксивість та апатичність, домінують процеси збудження, або гальмування, песимістичний настрій; - міміка занадто млява, що свідчить про суперечливі емоції, часто сором'язлива посмішка;
- дитина важко встановлює контакт за допомогою погляду, не дивиться на співбесідника, опускає очі до долу;
- одноманітні дещо автоматизовані рухи тіла, кінцівок;
- наявність некоординованих рухів – посмикування руками, ногами, тілом, перебирання предметів, обгризання нігтів.

На рівні соціальних контактів:

- тримається осторонь від гурту дітей які граються у сюжетно-рольові, або інші ігри;
- відмовляється від будь-яких контактів із знайомими та незнайомими людьми;
- не вміє самоутверджуватися, відстоювати свою правоту, висувати певні вимоги до оточуючих, не вміє за необхідності сказати «ні», дитині дуже важко зробити критичне зауваження на адресу однолітків або дорослих, як правило, такі діти поступаються своєю позицією, йдуть на компроміс, навіть, якщо він їм не вигідний, схильні підпадати під вплив інших.

На діяльнісному рівні:

- пасивний, байдужий, безініціативний у грі, такі діти під час сюжетно-рольової гри не включаються до спільного обговорення ігрового задуму, при розподілі ролей отримують те, що «залишилося», ігрові дії акцентовані на інтересах інших учасників гри, часто не мають інтересу щодо отримання ігрового результату;
- відсутні власні захоплення, особистісні потреби, важко орієнтується у новому середовищі.

Враховуючи такі поведінково-особистісні характеристики, вихователь дошкільного навчального закладу у своїх соціально-педагогічних діях, спрямованих на ефективну взаємодію із психологічно-невпевненими дітьми, має враховувати основні види потреб дошкільника у спілкуванні з дорослим. Вище описані показники соціальної невпевненості в більшості пов'язані з негативними переживаннями. Серед педагогів та батьків поширена

думка, що виховувати дитину потрібно, оберігаючи її від негативних переживань. У той же час, якщо дошкільник пригнічений та переживає через неспроможність спілкуватися, встановлювати необхідні контакти, то такі переживання мають позитивне значення для особистості, є рушійною силою змінити ситуацію, подолати перешкоди. Значно гіршою є ситуація, коли дитина не виявляє емоцій, стає емоційно нечутливою. Вихователю важливо зрозуміти чи вміє дитина переживати свої невдачі, неуспіх, втрати, як це вона робить: чи може радіти удачі, приємним хвилинам, новій іграшці, розвагам, як страждає, коли їй погано, чи замикається у собі, чи шукає допомоги, чи використовує власні ресурси для подолання проблем. Діти дошкільного віку з розвиненою здатністю переживати власні невдачі, неприємності, страждання, виявляють яскраві почуття співпереживання і співчуття щодо інших. Перші емоційні взаємини, що складаються у дитини-дошкільника з найближчим оточенням збагачуються у процесі її вікового розвитку, зазнають суттєвих видозмін і стають підґрунтям для виникнення дедалі складніших соціальних почуттів. Відбувається свого роду транслявання почуттів які виникли раніше: з минулого на майбутнє, з вузької на широку сферу соціальних відносин, що набувають під час розвитку дитини глибокого особистісного смислу. Людина як соціальна істота не може існувати відчужено від інших людей. Дитина дошкільного віку прагне "бути у стосунках" дуже рано. Саме завдяки цьому виникає процес спілкування, без якого неможливий психічний розвиток. Якщо дитина відчуває себе обділеною у взаєминах з дорослими і однолітками її система стосунків стає деструктивною, як для себе самої, так і для оточуючих. Це призводить до деформації особистості, інтроверсії-замкненості, соціальної пасивності, зажуреності у власні переживання. Для дитини дошкільного віку системні невдалі контакти з оточуючими мають негативні наслідки: дитина замикається у собі, або намагається діяти агресивно, обирає деструктивні види міжособистісних стосунків, які попередньо відчувала на собі: глузування, звинувачення, погрози «Я не буду дружити з тобою», «Ти нічого не вмієш», «Ти потворний». У спілкуванні з дорослими дитина опосередковано, або безпосередньо демонструє негативне реагування на будь-яку пропозицію, пов'язану з активним діалогом: звернутися з проханням, довести свою правоту, щось

запропонувати, адекватно сприйняти критичне зауваження, йти на компроміс. Соціально невпевнений дошкільник відчуває страх перед спілкуванням, однак може не помічати справжньої небезпеки, що пов'язана з певною апатичністю, загальмованістю, або надмірним збудженням, тривожністю. Ефективна взаємодія вихователя із соціально-невпевненими дошкільниками великою мірою залежить від можливості педагога розуміти основні види потреб, мотивації дитини у спілкуванні. Визначимо основні потреби дошкільника у спілкуванні з дорослими та однолітками.

Потреба у визнанні та сприйнятті. Через спілкування з оточуючими дошкільник сподівається виразити свої особистісні якості, бути позитивно оціненим з боку іншої людини. Часто у спілкуванні дитина шукає визнання своїх здібностей, вмінь, компетентностей. Таке визнання дає їй відчуття престижності, самоцінності, самозадоволення, можливості пишатися собою.

Потреба бути індивідуальністю. Ця потреба зароджується ще у віці немовляти, коли дитина на невербальному рівні вимагає поводитися з нею як з єдиною неповторною істотою. У спілкуванні з дорослими та однолітками дошкільник прагне у поведінці іншої людини, через інтонацію, силу голосу, міміку, налаштованість відчувати визнання своєї неповторності, унікальності. Бажання бути індивідуальністю завжди пов'язане зі сприйняттям себе очима інших. Дитина дошкільного віку прагне бути індивідуальністю, для цього їй доводиться чинити неусвідомлений опір готовим програмам реагування на усталені ситуації. У подальшому це спонукає особистість до нетипових учинків, намагання бути «не таким як усі». У педагогічному процесі дитячого навчального закладу вихователь більшою мірою орієнтований на групу дошкільників з «уніфікованими» характеристиками. "Незручних" дітей перевиховують, прив'язують до правил, норм, спонукають "не виділятися" із загальної маси.

Потреба у пізнанні. Ця потреба спонукає дитину до таких контактів, коли через іншу людину особистість намагається розширити свої уявлення, можливості мислення, практичної діяльності, здатності досягти певного результату, бути кращим. З іншого боку, потреба в пізнанні пов'язана з прагненням дізнатись більше про іншу людину, розпізнати її здібності і стани, особистісні якості та потенційні можливості. Пізнання оточуючого світу дитиною дошкільного віку відбувається через наслідування,

поглиблення уявлень про ті чи інші явища, об'єкти, відтворення їх у власній діяльності, сюжетно-рольовій грі. Від того, якою дитину бачать оточуючі її люди, великою мірою залежить її самопізнання. Пізнання себе здійснюється у спілкуванні. Дорослі, мають поширену хибну установку, що вони мають право домінувати, впливати на маленьку, недосвідчену особистість. Вихователь ДНЗ часто вступає у спілкування тільки заради того, щоб впливати на дитину заради самого впливу. Пізнання дитиною себе у таких контактах гальмується, зводиться до суперечки, протистояння, у багатьох випадках непомітного, внутрішнього. У подальшому дитина шукає у собі ресурси для пристосування, уникнення конфліктів.

Потреба у красі. Пошук гармонії, краси у спілкуванні з однолітками, дорослими, навколишнім світом викликає у дитини дошкільного віку сильні переживання. Сприймання краси іншої людини стимулює процес спілкування. Дитина дуже тонко сприймає зовнішність співрозмовника: міміку, жести, рухи тіла, духовну красу, яка розглядається дитиною як лагідність, доброта, щедрість, готовність включатися у гру. Із багаторічних спостережень можна зробити висновок, що діти дошкільного віку надають перевагу спілкуванню з красивими, молодими людьми, з тими, хто є для них авторитетним, бажаним для наслідування. З часом сприйняття краси іншої людини поглиблюється через усвідомлення її вчинків, ставлення до інших, вияву таких якостей як доброзичливість, оптимізм, чесність. Дошкільник починає розуміти, що існує зовнішня та внутрішня краса людини. Чого у спілкуванні прагне співбесідник, чого хочу я: бути лідером, прийняти допомогу, дізнатись щось цікаве. Спочатку, на інтуїтивному рівні, дитина відчуває що успішність спілкування залежить від того, якою мірою вдається викликати у партнера бажані реакції, переживання, поведінку. Тому у спілкуванні дитина прагне бути привабливою: на усмішку – відповідати усмішкою, на вітання – вітанням, на доброзичливість – доброзичливістю.

Потреба у самореалізації. Через спілкування з оточуючими дитина реалістично сприймає світ, відкрита новому досвіду, спрямована на пошук істини та відповідей на безліч питань. Притаманний дошкільнику період «чомучки» передбачає, крім іншого, пізнання самого себе, прагнення стати дорослим, набути компетентностей у різних сферах життєдіяльності. Дитина цілком

природно навчається вчитися (здатність набувати нових знань і вмінь), якщо дорослі не перетворюють цей процес на механічне накопичення якомога більшої кількості інформації. Самореалізація у спілкуванні для дошкільника тісно пов'язана із здатністю відчувати радість та насолоду під впливом найпростіших повсякденних вражень бути невимушеним, мати позитивний образ "Я", відчувати внутрішню свободу.

Підсумовуючи, зазначимо, що для вихователя-професіонала потрібно знайти специфічну техніку, методику задоволення кожної із дитячих потреб. Педагогу варто привчити себе до постійного спостереження за поведінкою дітей у спілкуванні й розпізнаванні бажань і мотивів, що рухають ними, створювати певну програму дій, перевіряти свої прогнози і передбачення, визначати зону найближчого розвитку для кожного малюка, удосконалювати техніку спілкування з дітьми заглиблюватись у взаємодію, перейматися цілями і мотивами, реагувати на наявні ознаки поведінки партнера, аналізувати його дії. У профілактичній діяльності вихователя з соціально невпевненими дітьми важливо знайти можливість нейтралізувати напруженість, стан тривоги й страху. Для цього пропонуємо:

- усувати обставини, що викликають сильне переживання страху перед спілкуванням з іншими людьми;
- створити спільну програму дій, яка б допомагала вихованцю з боку вихователя, батьків, однолітків;
- уникати ситуацій неспіху у спілкуванні через попереднє програвання аналогічних дій;
- формувати у соціально-невпевнених дітей позитивну «Я – концепцію», впевненість у своїх силах, підвищення самооцінки, рівня домагань;
- знімати страх перед спілкуванням через вивільнення емоцій, почуттів, станів, рухів;
- вчити дитину усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між своєю поведінкою і реакціями партнера по спілкуванню, розвивати здатність до рефлексії;
- долучати дитину до взаємодії з дорослими й однолітками, планувати спільну діяльність, створювати колективні проекти, долучатися до спільних ігор та розваг.